

לפרפר על אם הדרך

בריאיון שנתן ליוני ליבנה ("ידיעות אחרונות", 21.11.2014), בסמוך ליציאת ספרו סיפור הווה על פני הארץ, ניסח סמי ברדוגו את מיקומו הייחודי על מפת הספרות העברית: "אני מסרב להיכנס לרצף הספרותי הקיים", העיד. "אם אין בספר שלי איזו הפניית עורף, אז אין לו שום ערך ואין טעם לדבר עליו".

דומה שקשה לחשוב על משפט צפוי פחות מזה כאשר הוא מושם בפיו של סופר עברי. אם יש מאפיין מובהק כלשהו לשיח המסורתי על אודות הספרות העברית, הרי זהו העיסוק (הכפייטי כמעט) בשאלת הרצף ההיסטורי; בהיות חלק משושלת. השושלת הזאת, כמעט מיותר לומר, היא כמעט תמיד גברית, של אבות ובנים. השאלות החוזרות על עצמן בכל ריאיון עם סופר ישראלי הן בדרך כלל: היכן אתה ממקם את עצמך על הרצף ההיסטורי של הספרות העברית? מיהו ה"אב הספרותי" שלך? מאין באת, ולאן תשוב? והנה, מול כל זה, ההצהרה: אני מסרב להיכנס לרצף הספרותי הקיים.

ואכן, אולי לא מפתיע שאחת התגובות לאותה הצהרת כוונות פרובוקטיבית של ברדוגו הייתה סירוב לקבל אותה כפשוטה, כמעט הטלת ספק בתקפותה. רבים ממי שדיברו וכתבו על הספר התעקשו להבין אותו, בניגוד גמור להצהרתו של המחבר, כהמשך של מסורת ספרותית מסוימת, כתגובה או כתשובה לאבות הגדולים של הספרות העברית והישראלית. ראשון היה עורך הספר עצמו, מנחם פרי, שסימן על גב הספר את הרומן כ"פה ושם בארץ ישראל של ברדוגו" – הגרסה של ברדוגו לספרו המפורסם של עמוס עוז. אפילו באותו ריאיון עם יוני ליבנה נדרש המחבר עצמו לסופרים ישראלים שקדמו לו – לא רק לעוז (שברדוגו למעשה מחסל בדמות בדיונית במהלך הספר) אלא גם גרוסמן, יהושע וכל החבורה. במובנים רבים ייתכן שמתבקש למקם את הספר הזה – שהוא ספר מסע, גם אם בעצם מסע לשומקום – על רקע המסעות המכוננים של הספרות העברית, המתחילים, כידוע, עוד הרבה לפני טורי "פה ושם בארץ ישראל" של עוז. בהקשר הזה, אפשר לתת את הדעת על "מסעות בנימין השלישי" למנדלי מוכר ספרים – גם הוא מסע נואש לשומקום ובעקבות הגבריות האבודה של הגיבורים. כך, ודאי שאפשר לחשוב על מסעותיהם המעגליים של התלושים – על גיבוריו של ברנר שנעים תמיד מסביב לנקודה; ומתבקש עוד יותר, על גיבוריו המעורערים של גנסין, שגם הם נעים ונדים תדיר מעיירה לעיירה, מכישלון ארוטי אחד לכישלון ספרותי אחר.

ובכל זאת הייתי רוצה הפעם, לשם שינוי, להקשיב לא לקהל החוקרים והמבקרים וגם לא לקולה של "הספרות העברית" – אלא לקולו של המחבר עצמו, ולקריאה השקטה אך המתריסה שלו: אני מסרב להיכנס לרצף הספרותי הקיים. דומני שלמרות הקונוטציות הספרותיות המתבקשות, ואולי אפילו ההכרחיות, שמעורר הספר הזה, למרות כל הרמיזות שעולות ממנו, למסעות הפואטיים הגיאוגרפיים והאידיאולוגיים שהספרות העברית מלאה בהם עד אפס מקום, מדובר בעיניי ביצירה שאכן מסרבת להיות חלק מהרצף ובמובנים רבים גם מסרבת להיות חלק מה"ספרות".

מסעו הלא שיטתי, הא-היסטורי, של מרסל בן-חמו, המסע הנמשך דווקא מן האתרים הלאומיים והקונוניים אל עבר המקומות הפרטיים הקשורים במספר בקשר שהוא אישי ואסוציאטיבי בלבד, הוא, בעיניי, בסופו של דבר, מסע אנטי-ספרותי. ומרסל בן-חמו עצמו – בעקשנותו, בסרבנות שלו, בחוש ההומור שלו, אבל גם בחושניות שעצורה בו – הוא דמות שגם היא פונה עורף לדמויות שקדמו לה בהיסטוריה של הספרות העברית.

למעשה, אם יש דמות בדיונית שמרסל בן-חמו מהדהד, זו לא דמות ספרותית דווקא אלא דמות קולנועית, אחת הדמויות העגומות אבל גם המפעימות שידע הקולנוע העצמאי של העשורים האחרונים – דמותו של מייק, הנווד הנצחי שסובל מהתקפי תרדמת בלתי נשלטת (Narcolepsia), בסרטו של גאס ואן סנט: "איידהו שלי" (My Own Private Idaho).

לאורך סרטו של גאס ואן סנט חוצה מייק את צפון מערב אמריקה, תוך כדי כך שהוא מוצא פרנסה במפגשים מיניים אקראיים בתשלום עם גברים ונשים. חלק מהמפגשים האלה טרגיים, חלקם קומיים או גרוטסקיים, אבל כולם סובבים סביב כמיהה נואשת למשהו, למישהו; מישהו שיעניק אהבה או לפחות מגע אנושי, שימשיך את הזיכרון הקלוש של אמו שמתה בילדותו המוקדמת ושדיוקנה המעורפל עולה שוב ושוב בכל פעם שהוא חווה התקף נוסף של נרקולפסיה ונרדם על אֵם הדרך, טרף קל לכייסים ומיני נצלנים אחרים.

אבל יותר מכול, "איידהו שלי" – כפי שאפשר להסיק מכותרת הסרט – הוא סיפור אהבה פרטי לגמרי לארץ, לאמריקה עצמה; אמריקה של הכבישים הארוכים והלא נגמרים, של הנוף המרהיב וגם של האנשים שפוגשים בדרך; יפים, מעוררי תשוקה אבל גם מכאיבים; בדומה לסקוט בן העשירים, מושא האהבה העיקרי של הגיבור, ולצדו שאר דמויות המשנה, שנכנסות ויוצאות מחייו, משאירות אותו שוב ושוב לפרפר, רדום, בצד הכביש.

חשבתי על "איידהו שלי" כשקראתי בספרו של סמי ברדוגו, לא רק משום שגם בסיפור הווה על פני הארץ יש יסוד קולנועי מאוד (שאותו אולי פספסו המבקרים שבחרו להתמקד ב"פה ושם בארץ ישראל" של ברדוגו), אלא גם בשל העובדה שבדומה למסעו של הגיבור בסרטו של גאס ואן סנט, גם מסעו של מרסל בן-חמו הוא מסע בתוך ארץ שמופקעת מהקולקטיביות שלה והופכת למעין שלוחה של אדם אחד. אותו אדם נגלה לעיני הקורא

בכל גופניותו החושנית והמתענגת אך גם הפגומה והדואבת; הגופניות הכמהה למגע אנושי שהוא תמיד מנחם אבל גם אכזרי, מלא תשוקה אבל מראש צופן בחובו את הכאב של הנטישה, של האלימות, של הריק שיישאר בסופו של המגע: "בסבל ובהנאה אני מנסה להדוף אותם ולא יכול. והזמן לא ממש מדייק אתי", מדווח מרסל בן-חמו בעיצומה של סצנת האורגיה הגברית שמתרחשת בכרמיאל, ומיד אחר כך הוא מצהיר: "כואב בגוף, לא יאמינו לי. גמרתי על האיברים החשובים שלו".

ולמרות היסוד הקולנועי המובהק כל כך בספר – שהזיקה ל"איידהו שלי" של ואן סנט עשויה לחדד – הייתי רוצה לסכם את דבריי, בכל זאת, בכתיבה עצמה, ולהתייחס לאחד הרגעים המטה-פואטיים הנדירים שמופיעים בספר. זהו רגע שבו דומה שסמי ברדוגו, המחבר, מרים לרגע את ראשו מעל מרסל בן-חמו שלו כדי לומר משהו על הספרות; על הספרות בכלל ועל הספרות העברית בפרט, ובעיקר על מקומו שלו בתוכה:

גם אני הבנתי שדי, אבא שלי כבר לא ממש שלי, ואחותי היא סתם אשה צעירה שלא תעזור לי [...] ואז גם הבנתי שאני צריך לכתוב משהו. זיק קטן היה לי, התעורר בי רעיון על החינוך הישראלי, או החינוך בישראל. נמשכתי אל המילה "חינוך" וביקשתי לנצל משהו שכלול בה. אבל אז, בזכות עונת החשיפות וההתענגות הכלל ארצית ששרתה עליי [...] האמנתי שאכתוב משהו אחר. פרצתי במחשבות שלי לתוך מעשה אפשרי של אמנות כלשהי. הירהרתי על התפרצותם של הסופרים המוכרים שנסחפו בגל הגילויים של אותה שנת תשעים ושלוש. הם נדהמו שככה באמת אפשר ליהנות, הרשו לעצמם כתיבה שמתקשרת עם קהל הקוראים ובאותה עת עשו חיל בתודעה המקומית ואפילו בחוצלארץ. אמרתי לעצמי, מרסל, אתה איכשהו תצטרף אליהם כי הנה דברים נפתחים, שפה נפתחת נפרשים מקומות לשפה (עמ' 173).

אם כבר לכתוב, מצהיר מרסל בן-חמו (ואולי זה ברדוגו שמציץ מאחורי גבו), עדיף לעשות זאת מתוך הבנה שהאבות כבר אינם בנמצא; וגם אם הם עדיין בנמצא כבר אין צורך לנכס אותם, בוודאי לא להשתמש בהם כדמויות חינוכיות, שהרי מספיק דמויות של מחנכים יש בה בספרות העברית, ואין צורך בעוד אחד. לעומת זאת גם אלו ש"מרשים לעצמם כתיבה שמתקשרת עם הקהל" אינם בגדר אופציה ממשית. "אתה איכשהו תצטרף אליהם", אומר מרסל לעצמו, אבל גם לו וגם לנו הקוראים ברור שזה לא יקרה – שגם המפגש בינו לבינינו, כמו המפגש בינו לבין הארץ, לעולם לא יהיה מפגש הרמוני, מפיס, מנחם וגואל. ואולי זה גם לא תפקידה של הספרות להציע גאולה. אולי כל מה שביכולתה להציע הוא מפגש מזדמן, חד-פעמי, שיעורר עונג אבל גם כאב, שיעורר משהו – כל דבר – רק שלא נירדם לבד, מפרפרים על אם הדרך.

